

Dan Diner

Razumjeti stoljeće
Općepovijesno tumačenje

preveo s njemačkog
Sead Muhamedagić

Fraktura

traduki^T

Objavljivanje ovog djela omogućeno je uz potporu literarne mreže TRADUKI, čiji su članovi Savezno ministarstvo za europske i međunarodne odnose Republike Austrije, Ministarstvo vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke, švicarska Zaklada za kulturu Pro Helvetia, KulturKontakt Austria, Goethe-Institut, slovenska Javna agencija za knjigo JAK, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Zaklada S. Fischer.

Naslov izvornika *Das Jahrhundert verstehen, Eine universalhistorische Deutung*

© 1999 Luchterhand Literaturverlag GmbH, München

© za hrvatsko izdanje Fraktura, 2013.

© za prijevod Zaklada S. Fischer po nalogu programa TRADUKI

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja nakladnika.

ISBN 978-953-266-484-3

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 860286

Mojemu ocu
Robertu Dineru (1907.-1990.),
kojega je stoljeće izmučilo

Sadržaj

Uvod	9
<i>Periodizacija i svijest epohe / vremenske osi i pripovijedanje povijesti u periferijskoj perspektivi / povijesne perspektive i očuđenje sadašnjosti / iščezla vremena i nestala prostranstva / kontinuitet naracije i svjesno izostavljanje</i>	
Tumačenja: Dvostruki svjetski građanski rat	19
<i>Svjetski rat i svjetski građanski rat / Amerika i Europa / ravnoteža i hegemonija / ustav i nacionalnost / sloboda i jednakost / smrt od automatskog oružja / dvostruki antiboljševizam / rasa i klasa / pomorska i kopnena moć / demos i etnos / autokracija i samoodređenje / fašizam i antifašizam / Zapad i Istok</i>	
Konverzije: Nacija i revolucija	67
<i>Rat i revolucija / društvo i nacija / ekspanzija i intervencija / crvene i bijele nacije / domovinski ratovi / granice i manjine / Mađarska i Rumunjska / Grci u Odesi / Poljaci i Sovjetski Savez / Staljin i Tuhačevski / Njemačka i Rusija / revizija i status quo / Hitlerovi ratovi / granice Poljske / jedinstvo Njemačke</i>	

Režimi: Demokracija i diktatura	III
<i>Weimarske pouke / Hermann Müller i Ramsay MacDonald / tradicija i kontingencija / stabilnost i kriza / Engleska i Francuska / socijaldemokracija i republikanizam / parlamentarizam i autoritarnost / spletki i intriga / Papen i Schleicher / Hitler i Hindenburg / pristup moćniku / emblematika slučaja / diktatura i diktatura</i>	
Kataklizme: Pamćenje i genocid	157
<i>Istočna pitanja / etnička čišćenja / Grci i Turci / armenske katastrofe / demografija Poljske / ideologija Njemačke / ekspanzija na Istok i Holokaust / različite perspektive / hijerarhija sjećanja / pamćenje i narativ / nacionalsocijalizam i staljinizam / rad i smrt / uništenje naroda i uništenje klasa / usporedba i spoznaja</i>	
Dualizmi: Dekolonizacija i Hladni rat	199
<i>Translatio imperii / Britanija i Amerika / geografija i ideologija / grčka pitanja – dalekoistočni odgovori / azijska kriza i zapadne slobode / podijeljeni svjetovi i daleki svjetovi / Mao Zedong i Čang Kai-šek / Dulles i Mendès-France / Dien Bien Phu i europska integracija / Francuska i Njemačka / neutralizacija nacionalnoga / povratak etnosa</i>	
Bilješke	249
Kazalo imena	291

Uvod

Periodizacija i svijest epohe / vremenske osi i pripovijedanje povijesti u periferijskoj perspektivi / povijesne perspektive i očuđenje sadašnjosti / iščezla vremena i nestala prostranstva / kontinuitet naracije i svjesno izostavljanje

Ova se knjiga sastoji od izostavljanja. Ne može biti drukčije. Nijedan povijesni prikaz koji se ne zadovoljava kronološkim nizanjem relevantnih zbivanja ne može izbjeći odabir iz obilja građe koju nudi stvarnost. Taj odabir nije proizvoljan; u konačnici se povodi za bitnim. Moći povjesničareva rasuđivanja ostaje pak da odluči što slovi kao bitno. Ne radi se pritom samo o hermeneutičkom razumijevanju; radi se, štoviše, o tome da se smisleno reduciraju kompleksnost i raznolikost povijesnih stvarnosti. Takva je redukcija u osnovi svakog povijesnog narativa.

Već zbog same mogućnosti prikazivanja bira povjesničar kriterije vremenskog omeđivanja. Izvana, iz potonjega (*hindsight*) on proteklom vremenu nameće moment kad neka epoha započinje i kad završava. Samo s primjerene vremenske distance može uslijediti razvidno, uvjerljivo povijesno vrednovanje prošloga. Naknadno konstruirana slika epohe razlikovat će se od opažanja njezinih suvremenika. U malobrojnim iznimnim situacijama moglo bi biti primjereno slijediti sadašnju perspektivu protagonista i na temelju aktualnosti neobičnim zbiva-

njima pridavati predikat povijesnoga. Obično se tim predikatom u sadašnjosti obilježavaju ona zbivanja koja kod suvremenika pobuđuju dojam da će kasniji povjesničari to njihovo osjećanje potvrditi s primjerene distance. Godine 1989. taj je osjećaj bio sveprisutan. Suvremenike je zahvatila izvjesnost kako je u njihovoj nazočnosti cijela jedna epoha naglo prispjela svome kraju. Silinom događaja koji su doživljavani kao epohalni rastao je pritisak na svijest o tome da se periodizacijski odmjeri vrijeme koje je naprečac postalo povijesno. Čim je kraj epohe bio označen vremenskom ikonom 1989., priziva ona u sjećanje svoju kongenijalnu markaciju u liku 1917. Zajedno sa slomom komunizma koncem stoljeća događanje Oktobarske revolucije prebacuje se u rang njegova početka.

Duhu vremena dolično mjerenje stoljeća od 1917. do 1989. navodi na tumačenje na temelju kojega se razvidno mogu obrazložiti tematska izostavljanja u prikazu stoljeća. Ta periodizacija usmjeruje pogled na one događaje i ona zbivanja po kojima se epohalnim doživljava sraz komunizma i njegovih antagonista. Taj se antagonizam razrješavao u znaku svjetskoga građanskog rata, obrazlažući se prvenstveno ideološki – univerzalno pozicioniranom borbom vrednota i svjetonazora, globalno se razmahujući. U raznorodnim je oblicima taj dualizam proživljavao stoljeće: kao sloboda i jednakost, boljševizam i antiboljševizam, kapitalizam i komunizam, Istok i Zapad.

Zbog svoje univerzalnosti taj se antagonizam nudi kao središnja os tumačenja ovoga stoljeća. Pa ipak se s obzirom na njegovu posvemašnju valjanost javljaju dvojbe. One se pojačavaju kad je riječ o događajima koji slijede nakon prijelomne 1989. Ti su događaji iz potonjega vremena po svemu sudeći smješteni onkraj suprotnosti vrednota i ideologija koja je relevantna za epohu 20. stoljeća. U njihovoj osnovi nema univerzalizama koji dovode do konflikta. Oni se, naprotiv, zasnivaju na ponovnom oživljavanju arhaičnih pripadnosti: na etnosu i nacionalnosti, na važenju i djelovanju dugih pamćenja i prethodnih prošlosti na kojima se temelje. U epohi svjetskoga građanskog rata vrednota i svjetonazora činilo se kao da su u međuvremenu anestetizirani, nadvladani retorikom sukobljenih univerzalizama. Njihov ponovni dolazak

potkrepljuje dvojbu da se ovo stoljeće isključivo može razumjeti duž interpretacijske osi antagonističkih vrednota.

Povijest je otvoreno zbiljevanje. Njena otvorenost prema budućnosti ni za odavno minule prošlosti ne ostaje bez posljedica; one se u retrospektivi mijenjaju iz pridošlog vremena. Sve ako bivše stvarnosti i ostaju izvan domašaja novih sadašnjosti, ipak se bez ugrožavanja posvemašnje faktičnosti mijenja povijesna slika prošlosti. Uronjena svaki put u novo svjetlo, ta se slika javlja očuđeno, a katkada se čak čini i posvema drukčijom. Događaji i likovi, za prikazivanje epohe do sada nezaobilazni, gube na važnosti, ili čak nestaju iz sjećanja. U konstrukciji povijesti javljaju se fundamentalni pomaci; sukladno djelovanju tektonskih poremećaja, zadiru oni u dosad važeće kontinuitete. Gomilaju se slučajnosti. Vrijeme se iznova stratificira i pridaje epohi izmijenjen profil. Poput bloka stijena, i period Hladnog rata nepravilno i konfuzno otima se paradigrama prethodnih i susljednih vremena. Njihove se izvjesnosti sve više doživljavaju poništenima. Njihova iskustvena vrijednost prolazi; u neku je ruku to vrijeme koje odumire. Takvo nestajanje međutim ne ostavlja nikakvu trajnu prazninu. Tkivo koje propada odmah se nadomješta, kompenzira: sastavnicama iznova oživjelog sjećanja na temelju povratka nekih prošlosti za koje se mislilo da su odavno odrađene. Zaobilaženjem netom bivšega sadašnjost se naizgled vraća staro-novim paradigrama europske povijesti. Ponovno javljanje povijesnih prostora u pamćenju evocira povratak povijesnih vremena.

Nakon cezure epohe 1989. učestalo se javljaju tendencije koje izniču iz tradicionalnih konfliktnih silnica 19. stoljeća. Time bi na težini mogla izgubiti os ideološke suprotnosti. Ona bi se morala odreći uzurpiranoga interpretacijskog monopola, prepuštajući nešto od uvida i spoznaje drugoj suparničkoj osi interpretacije stoljeća koja se u manjoj mjeri osjeća obvezanom na suprotstavljanje vrednota i svjetonazora, uzimajući na znanje valjanost geografskih i etničkih momenata. Nijedna od tih interpretacijskih osi ne pomaže nam da 20. stoljeće dostatno uzmogemo razumjeti samo po njima. Prije će biti da se primjeren pristup,

po svojoj prilici, otvara prepletanjem tih dviju interpretacijskih silnica. Iz takva prepletanja izvodi se odabir povijesnih predmeta od kojih se u ovom prikazu slaže povijesna slika stoljeća. Odabrani fenomeni odgovaraju kako kratkoročnoj valjanosti svjetskoga građanskog rata vrednota i ideologija tako i dugoročnom djelovanju etnosa i geografije. U fokus prikaza prvenstveno dolaze njihova stapanja, zapanjujući fenomeni konverzije jedne forme u drugu.

U ovom se prikazu stoljeća pripovijeda polazeći s periferije. Umjesto da se, kao obično, krene iz europskih središta događanja, u pripovijedanju se Europa sagledava s njezina istočnog ruba. Povijesni pomak perspektive proizvodi učinak vremenskog očuđenja. Prostorna se distanca premeće u vremensku. Stoljeće se tako svojim suvremenicima može učiniti udaljenim, minulim i povijesnim.

Pogled polazi s europske granice. On od Baltika preko Crnog mora luta do Egejskog mora. Takvu periferijsku perspektivu može zauzeti virtualni pripovjedač koji sjedi na stubama tradicijom bogatog stubišta u Odesi gledajući prema jugu i prema zapadu. Korištenje toga povijesnog prostora kao rezonantnog tla omogućuje racionalizaciju povijesne raznolikosti – prije svega i zato što pripovijedanje povijesti potječe upravo odavde.

Pogled koji nas uvodi u prikaz polazeći sa stuba u Odesi vodi dakle preko Crnog mora, preko Istanbula, Bizanta i turskih tjesnaca, do Troje. Tim povijesno bremenitim prostranstvom pogled se širi od sjevera prema jugu, iz sadašnjosti u prošlost, a riječ je o prostranstvu gusto poslaganih vremena izvanredne povijesne važnosti.¹ Nastaje dojam da geografske određenosti, slično palimpsestu, dovode do ponavljanja vječno istoga – kao što je, primjerice, stalna borba za prevlast nad turskim tjesnacima. Odgovarajući ratovi i u novije doba djeluju trojanski. Krimski rat od 1853. do 1856. ili pak Bitka kod Galipolja 1915. tijekom Prvoga svjetskog rata bile su borbe za pristup Bosporu i Dardanelima. Krimski je rat, uostalom, pokrenuo arheološko istraživanje Troje; jedan je povijesno svjestan britanski vojskovođa zadržao svoje postrojbe na položajima uz tjesnace radi vojnog discipliniranja, naredivši im da lo-

patama i motikama iskapaju ostatke drevne Troje.² Nazvavši novoutemeljeni grad na Crnom moru Odesa, pola se stoljeća prije Katarina II., koja je Rusiju uzdigla u rang europske velesile, nadovezala na mit Odi-seje i Grčke, kao da s vremenskim i prostornim odmakom Troji uz bok priliči staviti adekvat – onoj Troji koja je u staro doba kontrolirala trgovinu i plovidbu kroz Tjesnace i na taj se način obogatila. U svakom je slučaju rusko povezivanje sa Zapadom bilo upućeno na slobodan prolaz kroz Bospor i Dardanele kao negdašnju glavnu žilu kucavicu svjetske trgovine. Nadmetanje između Osmanlijskog Carstva i ruskog imperija kao i između Rusije i Zapada razmahivalo se baš na tom mjestu.³

Halford Mackinder južnu je Rusiju i crnomorsku regiju nazvao Težištem (*pivot*) povijesti.⁴ Bilo je to početkom stoljeća. Prosudba tog geografa, kasnijeg savjetnika britanske delegacije na pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. i savezničkih interventnih snaga u ruskom građanskom ratu na žalu sjeverne obale Crnog mora, bila je obilježena konstelacijom snaga koja je postojala u 19. stoljeću. Za cijelog jednog stoljeća Rusija i Engleska bile su jedna drugoj suprotstavljene kao protagonisti suprotnosti svijeta. U toj se konfrontaciji radilo o kontroli Tjesnaca, a s obzirom na razumijevanje suvremenika i o vladanju svijetom. O tom se nadmetanju u povijesnim knjigama raspravlja kao o sastavnici Istočnog pitanja. Njegov se epicentar tijekom niza naraštaja nalazio u Osmanlijskom Carstvu koje je bilo pred raspadom; njegov je medij bilo traganje za ravnotežom vodećih sila kao preduvjetom za mir u Europi – mir koji je bio ugrožen nacionalnim pitanjem koje se razbuktavalo na Levantu i na Balkanu. Od kraja 18. stoljeća iz te su regije navirale razvojne tendencije koje su presudno pridonijele definiciji i samorazumijevanju Europe. Europi Istočno pitanje izgleda kao agens.⁵ U lipnju 1914. u Sarajevu ono je trebalo raspolagati njezinom sudbinom. A kad je zajedno s ishodom Svjetskoga rata 1918. nastupio i kraj Osmanlijskog Carstva – istodobno s krajem drugih dinastički legitimiranih multinacionalnih carstava – jedna je svjetska ura završila sa svojim otkucanjima.

Istočno pitanje, osobito pak njegova grčka sastavnica, služi ovom prikazu kao povijesni trop, kao metafora pripovijedanja povijesti. Za

to se mogu navesti dobri razlozi – neovisno o fundamentalnom značaju arhajske i klasične Grčke kao arsenala i rezonantnog tla zapadnjačkog pripovijedanja povijesti.⁶ Taj odabir proizlazi iz zauzete prostorne perspektive. Područje što ga nastanjuju Grci, kao i grčka nacionalna država utemeljena 1830., nalaze se usred vidokruga koji uz pomoć prostornog pomaka proizvodi upravo taj učinak vremenskog očuđenja. I više od toga: povrh svih tih povijesnih mijena čini se da je u regiji Istočnog pitanja sačuvan kontinuitet koji dovde seže iz 19. stoljeća. Svoju građu tamo, prije svega, nalazi interpretacijska os 20. stoljeća koja se ravna prema geografskim i etničkim fenomenima. Tako se tendencije političke povijesti 19. stoljeća mogu pratiti i izvan toga stoljeća, potvrđujući se u svojoj stalnoj valjanosti. Nakon sloma ideološkog tumačenja u neku se ruku nameće baš taj način viđenja.

Istočno pitanje usmjeruje topografsku perspektivu tumačenja povijesti. Dimenziju vremena nalazimo pak naznačenu važnošću 1919. – godine mirovnih konferencija, osnivanja država, povlačenja granica i nacionalnih konflikata, godine revolucija i kontrarevolucija.⁷ Ta godina simbolizira prepletanje obiju interpretacijskih osi: one svjetskoga građanskog rata i one nacionalnih konflikata. To je godina u kojoj su položeni temelji međuraća sa svim posljedicama za povijest Europe i šire.

S 1919. godinom promatrač na stubištu u Odesi okreće svoj pogled prema zapadu, prema srednjoj Europi. S Moskvom iza leđa, gleda on prema Bukureštu, Budimpešti i Beču. Dalje na sjeveru dolaze mu u vidokrug Berlin i Varšava. London i Pariz smješteni su nekako postrance. To međutim nimalo ne šteti njihovu značaju za tijek stvari kako na kontinentu tako i u kolonijalnom svijetu. Amerika pak u pozadini iščekuje početak svoga razdoblja. Gledano iz Odese, povijest se odigrava na istoku srednje Europe.⁸ Pogled na Poljsku posebice pogoduje dešifriranju povijesnih znakova novijeg doba. To vrijedi kako za događaje 19. tako i za one 20. stoljeća. Vrijednost tih interpretacijskih osi za tumačenje ovoga stoljeća, prepletanje građanskog rata vrednota s fenomenima nacionalne pripadnosti, svjetonazora i etnosa s golemom je upečatljivošću vidljivo u povijesti Poljske. Sudbina Poljske nudi se

kao primjer za tumačenje stoljeća na izmaku isto toliko koliko i Istočno pitanje za razumijevanje 19. stoljeća. I Istočno pitanje kao i pitanje Poljske najtješnje su povezani s poviješću Rusije, baš kao što se i povijest Europe u novije doba odigrava *sous l'œil des Russes*.⁹

Ovaj prikaz nastoji argumentirati povijest. On bi htio razvijati povijesni argument duž interpretacijskih osi. Uzimaju se u obzir oni događaji i razvojni procesi koji su u pamćenju suvremenika poprimili ikografsko značenje. Tako nastaje scenarij u čijem se središtu nalaze katastrofe stoljeća koje su urezane u europsko kao i u zapadno pamćenje. Njemačka povijest ovdje zauzima središnje mjesto; oba su svjetska rata, premda na različit način, na koncu bili njemački ratovi. Ti su pak veliki događaji stoljeća iz svojevoljno odabrane izolacije povelili Ameriku u Europu i Aziju, a odonud zatim i u globalnu odgovornost. Tako se ovo stoljeće dijeli na dvije polovine: na onu s katastrofama koja bi u konačnici trebala obilježiti njegovo povijesno lice i onu drugu, koja barem za Zapad slovi kao vladajuća civilizacija u znaku prosperiteta i dobrobiti.¹⁰

Pripovijedanje povijesti određeno je katastrofičnom polovinom stoljeća. Njeni događaji zaposjedaju pamćenje suvremenika u jednako mjeri kao i pamćenje kasnijih naraštaja. Čini se da oni uvelike nadglasavaju zbivanja druge polovine. S obzirom na pred njom nagomilane katastrofe ona se smanjuje daleko ispod nominalnog trajanja. Pripovijedanje povijesti stoljeća naoko se stratificira oko negativnog telosa. Svijest epohe na taj se način preoblikuje sjećanjem koje je bilo obilježeno kataklizmama ovoga stoljeća.

Ovaj se prikaz stoljeća usko povezuje s takvim vremenom pamćenja. U skladu s time utemeljena su i izostavljanja. Izgleda kao da su zaboravljeni cijeli kontinenti – Afrika, na primjer. Sjedinjene Države uzimaju se u obzir samo zbog svoje globalne važnosti usmjerene na Europu i Aziju. Njihova je unutarnja povijest zanemarena. To što se ne spominje Latinska Amerika nipošto ne znači da se ona nalazi izvan povijesti, nego je to stoga što ona nasuprot europskim katastrofama djeluje kao neko dopunsko prostranstvo. Nje se one dotiču samo neizravno, ne zahvaćajući je. Zanemaruju se zbivanja što ih je u drugoj polovini

stoljeća određivao antagonizam sustava uslijed kojeg je sva povijest ostajala na ledu. Ta je suprotnost formirala obrasce ponašanja koji su, unatoč svekolikoj apokaliptičnoj dramatičnosti, ustrajnosti na nuklearnoj bipolarnosti i višestrukoj sposobnosti uništavanja, silili na ponavljanje vječno istoga. U to su spadale krize oko Berlina kao i Kubanska kriza 1962. koja je svijet gurnula na rub ponora. Kulminacija tih kriza u obliku nuklearnog rata po svoj bi prilici značila kraj svijeta, a time i kraj povijesti uopće. To, po svemu sudeći, označava razliku spram genocidnih katastrofa koje ne ugrožavaju daljnju egzistenciju ljudskoga roda. Nakon njihova nailaska i nadalje se zbiva povijest. One međutim tim više opterećuju pamćenje kasnijih naraštaja.

Ovdje iznesena razmišljanja proizišla su iz kolegija na odsjecima za povijest pri sveučilištima u Tel Avivu i Essenu. Ideju da o tome napišem knjigu pred nekoliko mi je godina iznio Zvi Yavetz. U ciklusu predavanja što ga je osmislio rektor Sveučilišta Ludwig Maximilian u Münchenu Andreas Heldrich, bio sam u prilici svoje tumačenje stoljeća predstaviti široj akademskoj publici. Rukopis je bio sastavljen za vrijeme jednog, nažalost prekratkog, istraživačkog boravka u Međunarodnom centru za kulturološka istraživanja u Beču, pa stoga na gostoprimstvu srdačno zahvaljujem njegovu ravnatelju Gotthartu Wunbergu. Rukopis je bio dovršen u rujnu 1998. Na podršci i kritici zahvaljujem prijateljima i kolegama kao što su Dirk Blasius, John Bunzl, Detlev Claussen, Justus Cobet, Saul Friedländer, Avi Glezerman, Lutz Musner, Susan Neiman, Bruno Schoch, Paola Traverso i Moshe Zimmermann, koji su se podvrgnuli trudu čitanja ovog rukopisa. Samorazumljivo je da je odgovornost za pogreške i zablude jedino na meni. Zahvalnost osim toga dugujem Christiani Schmidt, čija je lektorska tvrdokornost pridonijela poboljšanju čitkosti teksta. Nadalje bih htio zahvaliti i svojim suradnicima u Essenu, Markusu Kirchhoffu i Florianu Riedleru, koji su akribično ispunili moje istraživačke želje. Posebnu pak zahvalnost dugujem Liliani Granierer i Iris Nachum s Instituta za njemačku povijest pri Sveučilištu u Tel Avivu, bez čije zadivljujuće

pomoći ne bi bilo moguće u tako izuzetno kratkom razdoblju prirediti rukopis za tisak.

Bilješke sadrže više upozorenja negoli dokaza. One zbog toga i nemaju značenje znanstvenoga aparata. Takvoj se potpunosti ovaj prikaz otima već i na temelju svoga ustrojstva. U svakom slučaju, ta upozorenja mogu poslužiti i tome da se obznani ponešto od tradicija u kojima je pisan ovaj tekst.